

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-03>

УДК 94(477)«1917/1918»

О. В. ВОРОНЯНСЬКИЙ, канд. іст. наук, проф.

професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін

заступник директора ГО «Науково-дослідний інститут українознавства та козацтва»

e-mail: voronyansky@btu.kharkov.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

Державний біотехнологічний університет (м. Харків)

Вул.Алчевських 44, м. Харків, 61022, Україна

ПОЛІТИЧНА КРИЗА ВНАСЛІДОК ПРИЙНЯТТЯ ІІІ УНІВЕРСАЛУ В КОНТЕКСТІ ПРОТИРІЧ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ

Мета дослідження. Проаналізувати об'єктивні внутрішні економічні та соціальні передумови урядової кризи після прийняття ІІІ Універсалу Центральної Ради в контексті дії системних факторів економічного характеру, які обумовили позицію тогочасного українського уряду в галузі земельних перетворень.

Методологія дослідження. Внутрішні причини кризи аналізуються на основі урахування таких факторів як характер поміщицьких господарств в українських губерніях на початку ХХ ст., співвідношення обсягів земельного фонду та сільських господарств, які не мали можливості вести товарне виробництво внаслідок малоземелля та відсутності засобів утримання тягової сили, а також програмних положень українських партій соціалістичного спрямування щодо напрямів земельної реформи.

Наукова новизна. Показано, що політична криза внаслідок прийняття ІІІ Універсалу була викликана нездатністю уряду вирішити протиріччя між необхідністю збереження товарного характеру сільськогосподарського виробництва (основою якого були тісно пов'язані з фінансовим капіталом великі приватновласницькі господарства капіталістичного типу, що займали значну частину сільськогосподарських земель тогочасної України) та необхідністю наділення селянства землею як основним засобом життєзабезпечення селянських сімей. Звертається увага на те, що у відповідності до програмних установок партій соціалістичного спрямування одним із шляхів вирішення такого протиріччя Центральна Рада та її уряд намічали створення на базі поміщицьких маєтків колективних господарств.

Висновки. Оскільки на початку ХХ століття велике землеволодіння в Україні вже набуло капіталістичного характеру як з точки зору організації, так і через його інтеграцію в ринкові відносини, а обмежений обсяг земельного фонду не дозволяв наділити всіх селян достатньою для ведення товарного господарства кількістю землі, земельна реформа на основі перерозподілу поміщицьких земель не носила антифеодального характеру, не сприяла розвитку капіталістичних відносин та не могла припинити гостру кризу в аграрній сфері. У цих умовах керівництво Генерального Секретаріату земельних справ Центральної Ради взяло курс на збереження великих капіталізованих аграрних господарств латифундійного типу, ввійшовши в протиріччя з масовим селянським рухом за зрівняльний перерозподіл земельної власності. У результаті Центральна Рада втратила свою основну соціальну базу – українське селянство, що стало основною причиною її сходу з історичної арени.

Ключові слова: Центральна Рада, аграрна політика, земельна реформа, селянський рух, зрівняльний перерозподіл землі, ІІІ Універсал.

Як цитувати: Воронянський О.В. Політична криза після прийняття III Універсалу в контексті протиріч земельного питання в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 39. С. 26-37. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-03>

In cites: Voronyanskyi O. V. Political Crisis Following the Adoption of the Third Universal in the Context of Land Issues in Ukraine. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences,* 2024, Issue 39, (25-37), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-03> (in Ukrainian)

Аграрне питання було одним із базових факторів формування динаміки соціально-економічного розвитку України на початку ХХ ст. Дослідження його впливу на політичну кризу в Україні допомагає зрозуміти корені сучасних земельних та соціальних конфліктів, які залишаються надзвичайно актуальними в Україні в контексті сучасного реформування системи земельної власності та землекористування. Історичний аналіз подій 1917 р. дозволяє краще усвідомити виклики, з якими стикається сучасне суспільство у сфері земельних реформ. Розуміння того, як земельні протиріччя впливали на політичну стабільність та соціальну згуртованість в Україні, є важливим для аналізу сучасних політичних процесів, конфліктів та можливостей для їх врегулювання. Вивчення теми допомагає заповнити прогалини в історичній науці, розкриваючи взаємозв'язок між політичними подіями та аграрними реформами, що є важливим для формування цілісного уявлення про період діяльності Центральної Ради. Аналіз внутрішніх причин і наслідків політичної кризи після прийняття III Універсалу в контексті земельного питання може надати важливі уроки для сучасних реформ, які потребують зваженого підходу до соціальних запитів і потреб населення.

Хоча за останнє десятиліття у вітчизняній історіографії накопичено достатньо значний обсяг опублікованих досліджень основних напрямів аграрної політики Центральної Ради, які здійснювали А. Берестовий, В. Верстюк, В. Верига, В. Дудка, Л. Дудка, О. Завальнюк, П. Захарченко, Б. Кравченко, Н. Ковальова, М. Кордон, Д. Левчук, В. Мальків, О. Мороз, С. Злупко, Ю. Пасічна, О. Реєнт, В. Солдатенко, І. Хміль, Ю. Хоптяра та ін., питання про об'єктивне підґрунтя фактичного провалу вказаної політики та про причинно-наслідкові зв'язки цього провалу з падінням Центральної Ради науковці намагаються обійти. Виключенням є роботи І. Хміля, які містять зроблений ним ще у радянські часи висновок про те, що гальмування Радою земельної реформи спричинило втрату нею підтримки в селянському середовищі.

Проте у працях вітчизняних дослідників відсутній аналіз об'єктивних внутрішніх економічних та соціальних передумов урядової кризи після прийняття III Універсалу Центральної Ради та наукове пояснення позиції тогочасного українського уряду в галузі земельних перетворень з точки зору системних факторів економічного характеру.

Однією з ключових проблем економічного розвитку України на початку ХХ століття було аграрне питання, пов'язане з нерівномірним розподілом земельного фонду між селянськими та поміщицькими господарствами. Проблема селянське малоземелля корінилася в передачі значної частини громадських земель поміщикам у ході реформ 1861 р. На початку ХХст. майже половина селянських господарств в Україні не мала достатніх земельних ресурсів для вирощування навіть мінімальної кількості зерна, необхідного для виживання. У 1917 р. сільськогосподарська площа дев'яти українських губерній колишньої Російської імперії становила близько 41 млн. десятин, з яких селянське населення, що налічувало 27,7 млн. осіб, володіло приблизно 65 % цих земель. У 45% господарств було недостатньо ресурсів для утримання робочої худоби, що, у свою чергу, робило неможливим ефективне господарювання. Як наслідок, урожайність на селянських землях залишалася на дуже низькому рівні, що спричиняло економічні та соціальні труднощі для селян і загальне падіння продуктивності сільського господарства [8].

Дрібні земельні наділи, частка яких 34,6 % у загальній площі сільськогосподарських угідь тогочасної України, не могли використовуватися у товарному виробництві, що накладало серйозний тягар на економіку. Вважалося, що на кожну п'ятиособову родину потрібно було щонайменше 4 десятини для вирощування необхідної кількості зерна, і близько 9 десятин для ведення повноцінного господарства з урахуванням трипільної системи [2]. Нестача землі як основного засобу виробництва в селянських господарствах призводила до масового вивільнення з них робочої сили, що створювало величезні проблеми для сільського населення, яке не мало стабільного джерела доходу. Напередодні Першої світової війни в українських селянських господарствах нараховувалося близько 7,778 млн. незайнятих працездатних осіб, і лише невелика частина з них знаходила низькооплачувану роботу в поміщицьких або куркульських господарствах та на промислових підприємствах [19]. Для задоволення потреб селян у землі в межах України на той час необхідно було додатково виділити близько 23,393 млн. десятин землі [5].

У той же час поміщицькі господарства, що склали лише 0,8 % від загальної кількості господарств, володіли 20,2 % земельного фонду України [20], що створювало гостру соціальну напругу, що стало однією з передумов революційних подій 1917 р.

Чи ж можна було досягти вирішення проблеми селянського малоземелля за рахунок ліквідації поміщицького землеволодіння? При зрівняльному розподілі навіть усього земельного фонду тогочасних українських губерній (який перевищував фонд земель, придатних до аграрного виробництва) душевий наділ склав би лише 1,226 дес., що було недостатньо не лише для ведення товарного господарства, але й для стабілізації власного споживання [8]. До того ж досить швидкі темпи збільшення кількості селянських господарств (у період з 1861 по 1914 рр. селянське населення України зросло на 86 % [22]) вело до постійного дрібнення наділів і результати такого перерозподілу втратили б своє позитивне значення вже через покоління.

Крім того, на перешкоді простого перерозподілу земельної власності ставала така об'єктивна перепона як характер великого землеволодіння та його значення в економічній системі тогочасної України. В умовах швидкої капіталізації сільськогосподарського виробництва, яка відбувалася в останній третині XIX ст., великі аграрні господарства латифундійного типу (розміром від 500 до 5000 десятин), які переважали на Правобережжі та Півдні України, успішно інтегрувалися у ринкові відносини. Хоча вони й склали лише 1,6 % від загальної кількості поміщицьких маєтків, однак зосереджували понад половину всіх приватних земельних володінь. Ці господарства були основними виробниками товарної сільськогосподарської продукції, забезпечуючи близько 70 % виробництва зерна та дві третини цукрових буряків. Наприклад, напередодні Першої світової війни поміщицькі господарства Правобережної України, де переважали великі маєтки, демонстрували рентабельність на рівні 65 % [21, с. 8].

Урожайність у таких господарствах була на 18,2% вищою, ніж у господарствах заможних селян, і значно перевищувала продуктивність суто капіталістичних сільськогосподарських підприємств [21, с. 13]. Це стало можливим завдяки концентрації земельної власності у руках великих поміщиків, їх значним фінансовим ресурсам і давнім традиціям товарного виробництва у фольварках, які існували в Україні ще з кінця XVI ст. Великі маєтки були осередками впровадження передових аграрних технологій, включаючи механізацію, агротехнічні інновації та досягнення у галузі зоотехніки та ветеринарії. Саме великі поміщицькі господарства стали ключовими в забезпеченні науково-технічного прогресу в аграрному секторі [20].

Оскільки близькість до чорноморських портів надавала можливість експорту зерна, м'яса та цукру, великі маєтки латифундійного типу орієнтували своє виробництво переважно на міжнародний сільськогосподарський ринок.

При цьому потреба в нових джерелах фінансування зумовила значні обсяги кредитування під заставу поміщицьких земель. Станом на 1914 р. значна частина великих маєтків була обтяжена боргами, які досягали до 90 % вартості їх землі [19]. Це призвело до

того, що банки, зокрема Дворянський банк, отримали можливість встановити системний контроль над великим землеволодінням. В результаті комплексу вказаних факторів латифундії, яким у тогочасній Україні належало більше третини земель сільськогосподарського значення, хоча формально й залишалися поміщицькими, набули капіталістичного характеру, що свідчить про трансформацію самого поняття «поміщицьке господарство». В українських умовах на початку ХХ ст. воно більше не відображало виключно феодальний характер земельних відносин, а стало позначати великі землеволодіння загалом. У даному контексті ліквідація великого землеволодіння, навіть дворянського, не містила в собі антифеодальної направленості та не сприяла розвитку капіталістичних відносин, а, навпаки, загрожувала знищенням найбільш продуктивних і технологічно розвинених господарств в Україні.

Таким чином, в аграрному питанні у досліджуваній період можна виділити два основних проблемних фактори:

- виробничий, пов'язаний з необхідністю існування великих господарств, заснованих на використанні передових виробничих відносин і зайнятих високорентабельним товарним виробництвом сільськогосподарської продукції;
- соціальний, який виражався в необхідності забезпечити 88,6 % селянських господарств такими умовами господарювання, котрі дали б для них можливість ведення господарства, орієнтованого на ринок і піднесення на цій основі життєвого рівня.

Протиріччя між цими двома завданнями вирішення аграрного питання полягало в тому, що наділення селянства землею було неможливим без повної передачі йому всіх поміщицьких земель. У той же час подрібнення великого землеволодіння автоматично означало різкий спад рівня продуктивних сил і товарності сільськогосподарського виробництва. Оскільки останнє було однією з основних галузей української економіки, це означало б повний занепад всього народного господарства України.

Враховуючи, що в основі революційного руху 1017-1921 рр. лежав саме стихійний селянський рух за перерозподіл землі, Центральна Рада, основною соціальною базою якої було саме українське селянство, мала досить обмежений простір для політичного маневрування в аграрному питанні.

Вже в одному з перших програмних документів Центральної Ради – інструкції Генеральному Секретаріатові від 9 липня 1917р. засвідчувався намір проводити земельну реформу в Україні згідно принципів, вироблених Всеукраїнським селянським з'їздом [23, ф.1115, оп.1, спр.21, арк.31], тобто скасування приватної власності на землю і фактичної націоналізації земельного фонду з послідуною передачею її селянству в зрівняльне користування (при залишенні неподільними великих господарств індустріального типу, які планувалося перевести на засади колективного господарювання) [23, ф.1115, оп.1, спр.11, арк.164]. Для цього в інструкції перед Генеральним Секретаріатом земельних справ (ГСЗС) ставилось завдання направити діяльність створюваних селянами місцевих земельних комітетів «на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але і сільськогосподарським інвентарем» [23, ф.1115, оп.1, спр.11, арк.164].

Лідери партій, що склали переважну більшість Центральної Ради – УПСР та УСДРП – орієнтувалися на загальноприйнятні напередодні подій 1917 р.в програмах партій соціалістичного спрямування (від РСДРП(б) до есерів) положення про забезпечення необхідного для життєзабезпечення країни рівня сільськогосподарського виробництва у вигляді великих громадських господарств, які мали бути створені на базі соціалізованих (фактично переданих у власність місцевих громад) латифундій [1;10;18].

Проте керівництво ГСЗС – представники УСДРП Б. Мартос та М. Савченко-Більський, а також український соціаліст-федераліст К. Мацієвич, враховуючи необхідність збереження виробничого потенціалу капіталізованих латифундій, взяли курс на виведення їх із категорії поміщицьких господарств, що підлягали розподілу між селянами [16].

Так, розміщена від імені ГСЗС в соціал-демократичній газеті «Воля» 9 липня 1917 р. урядова стаття «Жнива» наголошувала, що селянам «зараз не час боротися з панями, бо пропаде врожай». Якщо пан «не згодиться на встановлену селянами норму» оплати за сільськогосподарські роботи, то

«все одно треба робити, а за роботу собі відрахувати, скільки слід» [6, с.1]. Таким чином, всупереч прийнятим Центральною Радою рішенням перерозподіл поміщицької землі, так само як і передача врожаю з неї селянству деактуалізувалася. При цьому колективні господарства пропонувалося створювати на базі дрібних поміщицьких господарств. Проте останні, як правило, знаходилися в край розореному становищі [14;17] і не могли забезпечити місцеве безземельне та малоземельне селянство ні достатньою кількістю робочих місць, ні земельним фондом.

Курс ГСЗС на збереження великих господарств було підтверджено у ході виступу генерального секретаря в земельних справах Бориса Мартоса на VI сесії Центральної Ради 6 серпня 1917 р. Б. Мартос підкреслив важливість запобігання безконтрольному захопленню поміщицьких земель, вказуючи на ризик того, що аграрна реформа могла б спричинити економічний колапс. Запропонована ним концепція аграрної реформи передбачала передачу поміщицьких земель у розпорядження місцевих земельних комітетів [23, ф.1115, оп.1, спр.21, арк.31], (що певним чином узгоджувалося з інструкцією Центральної Ради від 9 липня 1917 р). Однак на фоні аграрних бунтів, які набрали загрозливого характеру улітку 1917 р., збереження великих господарств навіть під контролем земельних комітетів (які могли обиратися на сходах всіх селян лише в селах, а на рівні волостей та повітів формувалися без урахування представництва безземельного та малоземельного сільського населення), могло бути реалізоване лише силовим шляхом.

Фактично це означало, що політика уряду протирічить декларованим Центральною Радою принципам реформ, що, в свою чергу, неминуче мало привести до конфлікту між селянською більшістю Ради та керівництвом ГСЗС. При обговоренні доповіді Б. Мартоса делегати від УПСР та Української Селянської спілки піддали нищівній критиці діяльність очолюваного ним секретаріату за затягування передачі селянам поміщицької землі та за виконання наказів Тимчасового уряду в аграрній сфері. Представник Селянської спілки в Центральній Раді Крижанівський, наприклад, заявив, що Центральна Рада взяла владу в свої руки для того, щоб допомогти трудящим, а не підтримувати реакційний курс Тимчасового уряду, котрий відмінив рішення земельних комітетів про підвищення оплати за збір врожаю в панських маєтках. Ряд делегатів-селян (Хвиленко, Соболів, Мойсеєнко) у своїх виступах звернули увагу керівництва Центральної Ради на те, що «селянство, яке є основною підпорою українського руху, за 5 місяців існування Центральної Ради досі не змогло домогтись задоволення своїх потреб у землі», що Рада внаслідок цього втрачає авторитет на селі, і що, в кінці кінців, «сама вона має силу настільки, наскільки її підтримують селяни» [16]. М. Ковалевський і Шведов від фракції УПСР, підсумувавши, що ГСЗС нічого не зробив в земельній справі, поставили питання про його перевибори [23, ф.1115, оп.1, спр.13, арк.686]. Прийнята 9 серпня резолюція Центральної Ради, в основі якої лежав проект УСДРП доповнений поправками українських есерів, вимагала від Генерального Секретаріату якнайшвидше створити законодавчу базу для проведення перетворень, які б задовольнили потреби трудящих, і в тому числі – вирішення земельного питання [23, ф.1115, оп.1, спр.11, арк.1246].

Отже, між Центральною Радою та її урядом вже на початку серпня 1917 р. виникло протистояння на ґрунті протиріччя між більш радикальними соціальними вимогами українського представницького органу та більш виваженою, інерційною політикою урядових структур, відповідальних за проведення соціально-економічних реформ, і першу чергу – ГСЗС, оскільки земельна проблема торкалася майже 80 % українського населення. Це протистояння, як відомо, завершилося відставкою Генерального Секретаріату після отримання ним «Тимчасової інструкції» від російського Тимчасового уряду. Відразу ж після закінчення VI сесії фракція УПСР поставила вимогу відставки Генерального Секретаріату на чолі з соціал-демократом В. Винниченком через його неспроможність до проведення реформ, причому одним з основних звинувачень до уряду з боку лідера УПСР М. Ковалевського було відкладання проведення перерозподілу поміщицьких земель [9].

На наступній, VII сесії Центральної Ради, що відбулася 30 жовтня 1917 р. було задекларовано курс на соціалізацію землі. ГСЗС оголосив про намір реорганізувати систему господарювання на основі «поширення хліборобської кооперації», зокрема у виробничій артільній формі [23, ф.1115, оп.1, спр.21, арк.72.]. Цей підхід став продовженням лінії на збереження великих господарств від поділу шляхом передачі їх у колективне користування. Проте, незважаючи на ці зусилля, селянство,

яке не отримало обіцяного збільшення земельних наділів, посилило свої вимоги щодо переділу земель.

Восени 1917 року в Україні спостерігалося піднесення нової хвилі селянського руху. Заклики Центральної Ради до збереження громадського спокою та підготовки до Українських Установчих Зборів, що мали на меті вирішення земельного питання, вже не мали суттєвого впливу на широкі маси селянства. У цих обставинах уряд Української Народної Республіки зосередив свою оперативну діяльність на протидії селянському руху, спрямованому на самовільний переділ земельного фонду. Так, відозва Генерального Секретаріату від 3 (16) листопада 1917 року, відзначаючи зростання стихійних антиурядових рухів на селі і звинувачуючи центральний (тепер уже більшовицький) уряд Росії в неспроможності навести порядок і «керувати державним життям», зобов'язувала місцеві органи влади вести рішучу боротьбу з «анархією і безладдям». Водночас, усвідомлюючи, що основною причиною «анархії» став земельний голод серед селянства, уряд додав до своєї відозви спеціальний пункт. У ньому йшлося про розробку законопроекту, спрямованого на «врегулювання земельних відносин та передачу нетрудових земель у розпорядження земельних комітетів». Селянам обіцялося, що відповідний закон «буде видано незабаром», і пропонувалося до того часу «припинити всі захватні своєвільні вчинки» [23, ф.1060, оп.2, спр.2а, арк. 77-77б].

Жовтнева революція в Петрограді і прихід до влади більшовиків в Росії створили для українського уряду нові труднощі в реалізації своєї аграрної програми. Після прийняття II Всеросійським з'їздом Рад «Декрету про землю», який від імені нової влади санкціонував захоплення земель селянами, Центральна Рада опинилася перед загрозою втрати впливу серед своєї основної опори – українського селянства. Щоб цього уникнути, Рада мала терміново протиставити більшовицькому курсу на соціально-економічні перетворення власні дії в цьому напрямку, які могли б вибити з рук більшовиків їх основний політичний козир.

Результатом стало посилення в Центральній Раді позиції тих кіл, які виступали за якнайшвидше вирішення земельної проблеми шляхом ліквідації поміщицького землеволодіння і передачі земель селянству за «трудовою нормою». Ці кола в основному гуртувалися навколо УПСР та Селянської спілки. Крім того, на III з'їзді УПСР, що відбувся в листопаді 1917 року, склалося досить потужне ліве крило на чолі з О. Шумським, яке активно виступало з критикою економічної, і в першу чергу – аграрної політики керівництва Центральної Ради. Соціал-демократи та есери, які фактично керували діяльністю Генерального Секретаріату земельних справ (Б. Маргос, К. Мацієвич, О. Мищук), на деякий час втратили свій вплив у Раді, оскільки активно відстоювали свої установки на збереження в перехідний період фактичного користування землею маєтків за поміщиками.

В таких умовах було прийнято III Універсал Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 року, який передбачав радикальні соціально-економічні трансформації на території України. У сфері аграрного питання документ оголошував скасування права власності на землі поміщицьких та інших нетрудових господарств. Водночас питання загального скасування приватної власності на землю, як це передбачалося у радянському Декреті про землю, не піднімалося. Ця відмінність пояснювалася не лише більш поміркованим підходом українських соціалістів до приватної власності порівняно з більшовиками, а й особливостями аграрної культури України. Тут історично переважали індивідуальні та сімейні хутірські форми землеволодіння, через що ідея усупільнення землі не мала значної підтримки серед селянства.

Варто зазначити, що Універсал не містив конкретних положень щодо передачі селянству відчужених земель приватних власників, а також не пропонував чіткого механізму реалізації цього процесу.

Натомість в Універсалі містилося лише «визнання» того, що «землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу», а також доручення від імені Центральної Ради генеральному секретареві земельних справ «негайно виробити закон про те, як порякувати земельними комітетами, обраними народом, тими землями до Українських Установчих Зборів» [23, ф.1060, оп.2, спр.2а, арк. 76].

Таким чином, декларовані III Універсалом аграрні перетворення були набагато поміркованішими не лише за Декрет про землю, але й за аграрну постанову правесерівського

Виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів, яка була прийнята на противагу Декрету про землю відразу ж після жовтневого перевороту в Петрограді і проголошувала «негайне взяття всіх земель у віддання земельних комітетів» [23, ф.1060, оп.2, спр.2а, арк. 76]. У результаті III Універсал, за своїм духом відбиваючи аграрні прагнення українського селянства, водночас не містив конкретних положень по реалізації земельних перетворень.

Така невизначеність аграрних положень III Універсалу пояснювалася не лише політичною боротьбою в самій Центральній Раді, де селянсько-есерівська більшість протиставляла свою вимогу зрівняльного переділу землі курсу керівництва Генерального Секретаріату земельних справ на збереження великих господарств від поділу та розграбування під час проведення земельної реформи. Не менш важливу роль відіграло протистояння реформі з боку великих землевласників. Хоча вони не мали чисельного представництва в самій Центральній Раді, діючи в ній через деякі партійні фракції, однак у руках землевласників (як поміщиків, так і власників капіталістичного походження – від банків до сільської буржуазії) знаходилася значна частина місцевого апарату управління, включно з комісаріатами, земськими управами та іншими адміністративними структурами. Значним інструментом захисту інтересів землевласників стали місцеві міліційні формування, зокрема загони вільного козацтва, які офіційно мали завдання «захисту власності хліборобів». Окрім цього, у безпосередній близькості до Києва розташовувався I Український корпус під командуванням генерала П. Скоропадського. Його позиція щодо Центральної Ради залишалася невизначеною, що створювало додаткові ризики для керівництва Ради.

Центральна Рада була змушена враховувати ймовірність активних дій з боку цих сил, зокрема застосування військових засобів, у відповідь на ліквідацію земельних привілеїв. Це значно вплинуло на формулювання положень аграрної реформи у III Універсалі, якому навмисно надано певної невизначеності. Такий підхід, хоча й дозволив уникнути негайного загострення конфлікту, відкрив можливості для подвійного тлумачення документа, що в подальшому спричинило труднощі в реалізації земельних перетворень.

Дійсно, прийняття Універсалу відразу ж викликало глибоку урядову кризу. На знак протесту проти його прийняття з уряду вийшло кілька генеральних секретарів, у тому числі генеральний секретар земельних справ, український есер М. Савченко-Більський. Один із керівників ГСЗСі активний учасник розроблення земельної реформи К. Мацієвич заявив, що «весь аграрний терор та руйну сільського господарства, яка почалась в Україні, треба поставити на карб III Універсалу і проголошених в ньому гасел щодо землі» [23, ф.1115, оп.1, спр.18, арк.20].

Усі представлені в Раді польські організації заявили про невизнання Універсалу на тій підставі, що він скасував право земельної власності, яка є «одвічним здобутком праці поляків» [23, ф. 1115, оп.1, спр.23, арк.36, 37]. Дійсно, значну частину польського населення на Правобережжі становили поміщики, довгострокові орендарі та службовці поміщицьких маєтків, а самі маєтки, які були спадковою власністю польської аристократії, якраз і становили переважну частину капіталізованих латифундій. Не визнавали Універсал державним актом і кадети, назвавши його капітуляцією перед більшовизмом [11]. У свою чергу, більшовики, одна з найбільш вагомих політичних сил того часу, які протистояли Центральній Раді, оцінюючи Універсал з точки зору свого Декрету про землю, вважали його аграрну частину обмеженою і непослідовною, а, отже, такою, що скасовує Декрет, дії якого більшовики намагались розповсюдити на всю територію колишньої імперії.

Прийняття III Універсалу викликало також шалений спротив великих землевласників та фінансового капіталу України. 24 листопада 1917 р. відбулась нарада Генерального Секретаріату з діловими колами, скликана за ініціативи останніх для «вияснення умов, створених в економіці по проголошенню III Універсалу». Уряд на цій нараді представляли голова Генерального Секретаріату В. Винниченко, генеральний секретар праці М. Порш та генеральний секретар торгу і промисловості В. Голубович. Ділові кола – представники київських банків, Спілки службовців сільського господарства, Всеросійської спілки власників цукроварень, Спілки земельних власників, а також керуючих акцизними зборами Київської, Волинської, Полтавської і Чернігівської губерній.

На жаль, жодних документальних свідчень про хід цієї зустрічі досі не виявлено, і єдиним джерелом є описання наради, зроблене присутнім на ній Д. Дорошенком [9]. Згідно з цим

описанням, українському урядові була представлена декларація від імені Спілки земельних власників, Польської земельної Ради та Товариства власників цукроварень, в якій висловлювався різкий протест проти скасування права власності на землю та заявлялося, що «створена рядом поколінь земельних власників висока сільськогосподарська культура України з переходом усієї землі до рук рядового селянства ... буде знищена» [9, Т. 1, с. 220]. До декларації приєдналися банківські кола. Крім того, київські банкіри і представники Товариства власників цукроварень заявили урядові про неможливість подальшого фінансування сільського господарства і цукрової промисловості.

Жорстка позиція промислово-фінансових кіл змусила голову уряду В. Винниченка суттєво змінити позицію Генерального Секретаріату по реалізації аграрного реформування. Він відразу ж зробив заяву про те, що Універсал не вирішує питання про земельну власність, а лише висловлює погляди Центральної Ради на це питання. Землевласникам також було обіцяно вжити рішучих заходів для охорони великих господарств на період до прийняття нового земельного закону (у разі необхідності – із застосуванням військової сили), а також опублікувати роз'яснення, які б виключали використання положень III Універсалу для самостійного розподілу земель на місцях. Крім того, уряд заявив про свою готовність скликати комісію для обговорення найменш болючого способу вирішення земельного питання за участю «зацікавлених сторін» [9, Т. 1, с. 221], що означало призупинення дії аграрних положень Універсалу.

Лише після цього, 25 листопада, текст III Універсалу було опубліковано в урядовому Віснику Генерального Секретаріату УНР, датованому 11 (24) листопада 1917 року. Поряд із текстом було вміщено роз'яснення до нього від імені Генерального Секретаріату, яке уточнювало положення аграрної частини Універсалу.

У цьому роз'ясненні, зокрема, вказувалося, що землі нетрудових господарств не конфіскуються, а лише виключаються з товарообміну, а земель трудових господарств, незалежно від станового положення їх власників, Універсал не торкається зовсім. При цьому розмір трудових господарств не вказувався, однак, враховуючи позицію уряду при обговоренні земельного законопроекту Мацієвича на VII сесії Ради, можна припустити, що за норму могли вважатися 50 десятин. Крім того, до трудових господарств прирівнювались так звані несільськогосподарські землі, до яких роз'яснення включало території, зайняті під садиби, дослідні поля і станції, городи та дачі. Земельні комітети, отримуючи землі «в порядкування», повинні були оберігати передані їм господарства від селянських захватів і руйнування. Комітети при цьому не мали права розподіляти отриману землю серед селянства, до того ж особливо підкреслювалося, що право «порядкувати землею» надається лише губернським і повітовим комітетам, а не волосним, в яких була досить широко представлена селянська маса. Неясним був і сам термін «порядкування землею», оскільки усі приватновласницькі господарства, за роз'ясненням, фактично залишалися в руках колишніх власників [3].

Скасування прав власності на землі нетрудових господарств оголошувалось неостаточним; його, як і загалом необхідність проведення земельної реформи, мали підтвердити Українські Установчі Збори. Таким чином, використавши деякі неясності III Універсалу, уряд зміг піти на компроміс із впливовими поміщицькими та фінансово-промисловими колами, усунувши небезпеку негайного виступу з їх боку.

Однак цей крок сильно підірвав позиції Центральної Ради в середовищі солдатсько-селянських мас, які так і не отримали землі за III Універсалом. В результаті прийняття Універсалу виявилось шкідливим для українського уряду, оскільки не лише не принесло йому підтримки з боку народних мас (Універсал так і не зміг стати противагою Декрету про землю), але й загострило і без того прохолодні стосунки з великими землевласниками та фінансовими колами. В самій Центральній Раді загострювались протиріччя між УПСР, яка домогалась якнайшвидшого проведення націоналізації землі, і УСДРП, чия тактика на даному етапі була досить докладно викладена в роз'ясненні до Універсалу.

Крім того, сам курс на збереження земель від захватів селянами в умовах масового селянського руху за перерозподіл землі був заздалегідь приречений на невдачу, оскільки Центральна Рада не мала на місцях ні сильного апарату, ні силового блоку.

Після прийняття III Універсалу центр аграрної діяльності Генерального Секретаріату було перенесено на збереження існуючої системи управління сільським господарством, що свідчить про перемогу в Раді аграрної лінії УСДРП.

Вже в циркулярі Генерального Секретаріату земельних справ, датованому 15(28) листопада 2017 р., зазначалося, що скасоване було не право розпорядження старих власників нетрудових господарств своїми землями, а лише юридичне право володіння землею (під яким розумілося право купівлі-продажу та передачі у спадок). Тому до оприлюднення закону про перехід землі в розпорядження земельних комітетів система ведення приватних великих господарств повинна зберігатися, хоча й під наглядом земельних комітетів [23, ф.2127, оп.2, спр.8, арк.4]. Опублікована тоді ж відозва Генерального Секретаріату земельних справ «До населення України» закликала селянство «під страхом тяжкої кари» не руйнувати маєтків, утримуючись від захоплення землі та реманенту. Губернським та повітовим комісарам в цей же час було надіслано інструкцію уряду «вживати озброєної сили» при спробах захоплення поміщицьких земель [23, ф.2127, оп.2, спр.8, арк.4].

Земельним комітетам будь-якого рівня категорично заборонялося займатися перерозподілом земельного фонду, на що неодноразово вказувалося в матеріалах переписки ГСЗС із місцевими органами. В грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат УНР сповіщав місцеві земельні комітети про свій намір притягувати їх до суду за самовільні дії такого роду. Генеральний Секретаріат Внутрішніх справ своїм наказом від 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.) вимагав від місцевих органів влади припинити селянські заколоти всіма заходами, до вживання зброї включно; губернські та повітові комісари зобов'язувалися вживати в таких випадках усіх сил, які були в їх розпорядженні [23, ф.2127, оп.2, спр.8, арк.4]. Цим український уряд ставив боротьбу з селянським рухом в розряд першочергових завдань місцевої влади.

В архівних документах за листопад 1917 р. – квітень 1918 р. зафіксовано декілька сотень випадків застосування проти селян збройних відділів у зоні діяльності Центральної Ради. Мали місце неодноразові випадки тілесного покарання членів земельних комітетів місцевою владою [8].

Другим основним завданням земельної політики Центральної Ради після прийняття III Універсалу стає направлення діяльності земельних комітетів на підготовку до переходу землі у власність держави. Так, вже в першій після опублікування III Універсалу урядовій відозві перед земельними комітетами ставилося завдання взяти на облік всі необроблені землі нетрудових господарств та їх сільськогосподарський реманент. У циркулярах Генерального Секретаріату земельних справ кінця листопада-грудня 1917 р. неодноразово підкреслювалося, що поміщицькі землі перейдуть у загальнонародну власність, причому великі господарства, маючи завдяки рівню свого розвитку державне значення, не будуть підлягати розподілу між малоземельними селянськими господарствами, а будуть в перспективі передані цілими для колективного господарювання селянству або громадським організаціям [8].

Не маючи внаслідок тиску з боку народних мас змоги зберегти приватне велике землеволодіння, Центральна рада намагалася загальмувати передачу землі селянам шляхом передачі її під контроль держави, фактично залишаючи в користуванні колишніх власників. Однак затягування аграрної реформи в умовах наростаючого селянського руху закінчилось втратою українськими органами влади ініціативи у розв'язанні земельного питання. Селянство само почало захоплювати землю, наблизивши цим остаточний розвал товарногосподарства в аграрному секторі економіки.

Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат, що отримали владу завдяки підтримці селянства, яке становило більше 80% населення тогочасної України, стали першими урядовими установами на території колишньої Російської імперії, котрі вже в липні 1917 р. офіційно виголосили про свій намір як найшвидше провести очікувану селянством аграрну реформу на принципах скасування приватної власності на землю і передачі поміщицьких земель користування селянам по зрівняльно-трудовій нормі. Цим Центральна Рада зразу ж здобула підтримку основної маси українського населення – селянства, зробивши перший крок по забезпеченню собі міцної соціальної опори.

Селянсько-есерівська більшість Ради постійно виступала за реалізацію визначеного нею курсу земельних перетворень. Однак ліквідація капіталізованих аграрних підприємств, у яких

широко використовувалася наймана праця та передові на той час агроінженерні технології, була рівнозначна ліквідації не лише товарного сільськогосподарського виробництва, але й товарних відносин взагалі, що неминуче привело б до руйнування всієї існуючої соціальної інфраструктури вже в короткочасній перспективі. Переваження в ГСЗС представників УСДРП і УПСР, котрі намагались знайти компромісний варіант земельної реформи, що поєднував би задоволення аграрних вимог селянства зі збереженням товарного виробництва (для якого трудова норма була недостатньою) зумовило відкладення проведення реформи. ГСЗ оголосив про намір реорганізувати систему господарювання на основі «поширення хліборобської кооперації», зокрема у виробничій артільній формі. Цей підхід став продовженням лінії на збереження великих господарств від поділу шляхом передачі їх у колективне користування. Проте, незважаючи на ці зусилля, селянство, яке не отримало обіцяного збільшення земельних наділів, посилило свої вимоги перерозподілу земельної власності.

Своїми діями по стримуванню наростаючого селянського руху за перерозподіл земель Генеральний Секретаріат наприкінці літа 1917р. виступив як антиселянська сила, оскільки його курс на встановлення державного контролю за сільськогосподарським виробництвом та переходу землі до рук держави був прямо протилежний прагненню селянства до вільного розпорядження землею. Спроби Генерального Секретаріату припинити цей процес за допомогою насильства в умовах проголошення II Всеросійським з'їздом Рад Декрету про землю призвело до втрати Центральною Радою своєї соціальної бази і в решті-решт до падіння Української Народної Республіки.

Конфлікт інтересів.

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Верстюк В. Земельне питання у стінах Центральної Ради. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. / відп. ред. М. Крикун. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006-2007. Вип. 15: CONFRATERNITAS. Ювілейний зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 645-663.
2. Вісник I Всеукраїнського аграрно-економічного з'їзду. 1917. 23 серпня.
3. Вісник Генерального Секретаріату УНР. 1917. 11 листопада.
4. Вісник Ради Народних міністрів УНР. 1918. 21 березня.
5. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. грудень 1919 р.]), ч. 2. Київ, 1990.
6. Воля. 1917. 9 липня.
7. Воля. 1917. 23 липня.
8. Воронянський О. В. Економічна політика Центральної Ради: Дис. ...канд. істор. наук. Дніпропетровськ. Дніпропетровський держ. ун-т, 1995. 182 с.
9. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. У 2-х ч. Ужгород, 1932.
10. Дубінський В. А. УСДРП про шляхи розв'язання аграрного питання у міжреволюційний період (1907–1917 рр.). Український селянин. 2018. Вип. 11. С. 227–230.
11. Киевская мысль. 1917. 24 ноября.
12. Ковальова Н. А., Корновенко С. В., Малиновський Б. В. Михайлюк О. В., Морозов А. Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-визвольної революції (1917-1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. 280 с.
13. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції– 1921 рр. Український історичний журнал. 2017. № 4. С. 83–94.
14. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради. Український історик. 1973. № 3-4.
15. Мацієвич К. Принципи і межі Тимчасового земельного законодавства. Нова Рада. 1917. 12 грудня;
16. Мацієвич К.. Соціалізація землі на Україні. Нова Рада. 1918. 3 (15) березня.

17. Мицюк О. Аграрна політика. Т. 1-2. Прага, 1925
18. Порш М. Українська соціал-демократія в 1917-1921 рр. Берлін, 1924. 14 с.
19. Сельское хозяйство Украины. Харьков, 1923. 40 с.
20. Статистический сборник за 1913-1917 гг. Труды ЦСУ. Т. 41. Вып. 1. С. 125.
21. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство півдня України на початку ХХ сторіччя; Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжський держ. пед. ін-т. Запоріжжя, 1993–18 с.
22. Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: Березень 1917 – квітень 1918 рр. Київ, 2000
- 23 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

O. V. VORONYANSKYI, PhD in History, Professor

Professor of the UNESCO Department "Philosophy of Human Communication" and Social and Humanitarian Disciplines

vice-director of the NGO "Research Institute of Ukrainian Studies and Cossacks"

e-mail: voronyansky@btu.kharkov.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

State Biotechnological University (Kharkiv)

44 Alchevskykh St., Kharkiv, 61022, Ukraine

POLITICAL CRISIS FOLLOWING THE ADOPTION OF THE THIRD UNIVERSAL IN THE CONTEXT OF LAND ISSUES IN UKRAINE

Research aim. This article explains the internal economic and social preconditions for the governmental crisis that followed the adoption of the Third Universal by the Central Rada, considering systemic economic factors that shaped the stance of the Ukrainian government regarding land reforms at that time.

Methodology of the research. The analysis of internal crisis factors focuses on various elements, including the nature of landlord estates in Ukrainian governorates at the beginning of the 20th century, the distribution of land among rural households unable to engage in commercial production due to land scarcity and lack of resources to sustain draft animals, as well as the programmatic positions of Ukrainian socialist-oriented parties regarding land reform directions.

The scientific novelty. This study demonstrates that the political crisis stemming from the adoption of the Third Universal was triggered by the government's inability to resolve contradictions between the need to maintain a commodity-based agricultural system – primarily upheld by large, capitalist-style privately-owned estates closely linked to financial capital, which occupied a significant portion of Ukraine's agricultural lands – and the need to allocate land to peasants as a basic means of subsistence for rural families. The article highlights that, according to the socialist parties' agendas, one approach considered by the Central Rada and its government for resolving these contradictions was to establish collective farms on the basis of landlord estates.

Conclusions. By the early 20th century, large-scale landownership in Ukraine had already acquired a capitalist nature in terms of both organization and integration into market relations. However, the limited volume of land available for redistribution made it impossible to allocate enough land for all peasants to conduct commercial farming. Consequently, land reform based on the redistribution of landlord lands neither had an anti-feudal character, promoted capitalist relations, nor could it mitigate the severe agrarian crisis. Under these conditions, the leadership of the General Secretariat for Land Affairs of the Central Rada pursued a policy aimed at preserving large, capitalized estates of a latifundial type, which conflicted with the mass peasant movement advocating for an egalitarian redistribution of land ownership. As a result, the Central Rada lost its primary social base – the Ukrainian peasantry – which ultimately led to its removal from the historical stage.

Keywords: *Central Rada, agrarian policy, land reform, peasant movement, egalitarian land redistribution, Third Universal.*

References

1. Verstiuk, V. The Land Question within the Walls of the Central Rada. Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood, ed. M. Krykun. Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych, NAS of Ukraine, 2006-2007. Issue 15: CONFRATERNITAS. Jubilee Collection in Honor of Yaroslav Isaevych, pp. 645–663. (in Ukrainian)
2. Bulletin of the First All-Ukrainian Agrarian-Economic Congress, August 23, 1917. (in Ukrainian)
3. Bulletin of the General Secretariat of the Ukrainian People's Republic, November 11, 1917. (in Ukrainian)
4. Bulletin of the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic, March 21, 1918. (in Ukrainian)
5. Vynnychenko, V. The Nation's Revival (History of the Ukrainian Revolution, March 1917 – December 1919), Part 2. Kyiv, 1990. (in Ukrainian)
6. Volia, July 9, 1917. (in Ukrainian)
7. Volia, July 23, 1917. (in Ukrainian)
8. Voronyanskyi, O.V. The Economic Policy of the Central Rada: Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Dnipro: Dnipro State University, 1995. 182 p. (in Ukrainian)
9. Doroshenko, D. History of Ukraine 1917–1923, Part 2. Uzhhorod, 1932. (in Ukrainian)
10. Dubinsky, V. A. USDRP on Ways to Solve the Agrarian Issue During the Inter-Revolutionary Period (1907–1917). Ukrainian Peasant, 2018, Issue 11, pp. 227–230. (in Ukrainian)
11. Kyivska Mysl, November 24, 1917.
12. Kovalova, N. A., Kornovenko, S. V., Malynovskyi, B. V., Mykhailiuk, O. V., Morozov, A. G. Agrarian Policy in Ukraine During the National Liberation Revolution (1917–1921). Cherkasy: Ant, 2007. 280 p. (in Ukrainian)
13. Kornovenko, S. The Subjective Component of the Agrarian Question as a Prerequisite for the Ukrainian Revolution. Ukrainian Historical Journal, 2017, No. 4, pp. 83–94. (in Ukrainian)
14. Martos, B. The First Steps of the Central Rada. Ukrainian Historian, 1973, No. 3–4. (in Ukrainian)
15. Matsievych, K. Principles and Limits of the Temporary Land Legislation. Nova Rada, December 12, 1917. (in Ukrainian)
16. Matsievych, K. Socialization of Land in Ukraine. Nova Rada, March 3 (15), 1918. (in Ukrainian)
17. Mitsiuk, O. Agrarian Policy, Vols. 1–2. Prague, 1925. (in Ukrainian)
18. Porsh, M. Ukrainian Social Democracy in 1917–1921. Berlin, 1924. 14 p. (in Ukrainian)
19. Agriculture of Ukraine. Kharkiv, 1923, p. 40. (in Russian)
20. Statistical Digest for 1913–1917, Proceedings of the Central Statistical Administration, Vol. 41, Issue 1, p. 125. (in Russian)
21. Temirova, N. R. Landlord Economy in the South of Ukraine at the Beginning of the 20th Century: Dissertation Abstract for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Zaporizhzhia State Pedagogical Institute, Zaporizhzhia, 1993. 18 p. (in Ukrainian)
22. Khmil, I.V. Agrarian Revolution in Ukraine: March 1917 – April 1918. Kyiv, 2000. (in Ukrainian)
23. Central State Archive of the Higher Authorities and Government of Ukraine.

Текст надійшов до редакції 01.10.2024. / The text was received by the editors 01.10.2024.

Текст затверджено до друку 20.11.2024. / The text is recommended for printing 20.11.2024.